

Szilágyi Péter¹

Lehetetlen, de törekedni kell rá – Morzsák a jogalkotás racionalizálhatóságának témaköréből

Tamás András munkásságának jelentős részét képezik azok az írások, amelyeket a jogalkotás elméleti elemzésének és jobbitásának szentelt. Jogfelfogásának egészséges székepszise ugyanakkor megóvta attól, hogy a jogalkotás racionalizálhatóságára vonatkozó illúziók rabjává váljék. Ezeknek elismeréssel adózva kívánok Neked, kedves Bandi, hosszú és egészséges életet, további eredményes alkotómunkát.

A törvényhozás racionalizálására irányuló elméleti törekvések nagyon régre nyúlnak vissza, a kezdeteket Platón *Törvények* című munkához szokás kötni. Platón könyve és az őt követő munkák sora a jogalkotástannak és a jogpolitikának mint középfokú jogbölcseleti diszciplínának az elméleti előzményeit képezik. Ezek az elméleti előzmények igen szerteágazóak, témánk szempontjából jelentőségüket abban látom, hogy azok teremtették meg a jogpolitika szemléleti előfeltételeit.

A jogpolitika tudományos megalapozásának, azaz a jogpolitika mint tudomány kifejlődésének szemléleti előfeltételei – vagyis hogy minek kellett tudatosodni – egyben a jogpolitika mint tudomány alapelvei is. Ezek a következők:

1. a tételes jogtól különböző értékmérő tételezése, illetve tételezhetősége, föltételezése, elismerése, az objektív értékelhetőség elve, a „helyes jog” problémája – ez a természetjogi felfogás hozadéka;
2. a jog önállósága, önállósodása, sui generis kategóriáinak kimunkálása, ennek elismerése; a jog viszonylagos önállóságának elve – ez a jogpozitivizmus hozadéka;
3. a jog változtathatósága, szociális alakíthatósága; a jog pozitivitásának az elve – a felvilágosodáshoz, a racionalista természetjoghoz kapcsolódó törvényhozástan;
4. a jog alakíthatósága korlátainak a tudatosulása (történeti jogi iskola); a jog társadalmi kötöttségeinek az elve – történeti jogi iskola, majd később a szociológiai jogelméletek;

¹ Professor emeritus, Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Jog- és Társadalomelméleti Tanszék. Kapcsolat: szilp@upcmail.hu.

5. az alakíthatóság kauzális összefüggéseinek a vizsgálata, a várható következmények előrejelzése és mérlegelése; a kauzalitás elve – ez a pragmatista jogszociológia hozadéka;
6. a kodifikáció iránti igény; kodifikáció és koherencia elve, jogrendszer egységének az elve, törvényt pozitívizmus + felvilágosodás politikai filozófiája;
7. a korviszonyokhoz való igazodás szükségessége; aktualitás elve, „törvények szelleme” + történeti jogi iskola;
8. mindezek tudományelméleti és módszertani reflektálása, ezen belül az elméletek operacionalizálhatósága és technicizáltsága; elméleti és módszertani megalapozottság elvei, újkanti jogelmélet, majd a mérsékelt pozitívizmus talaján kibontakozó módszertani fölfogások (topika, hermeneutika, argumentációelmélet).

A téma alaposabb megvilágításához tisztáznunk kell, mi is az a racionalitás. Ha a jogalkotás racionalizálhatóságának a korlátait akarjuk vizsgálni, ezt nem kerülhetjük meg. Ha elvetjük a racionális/racionalitás fogalmát, akkor nincs mérce, marad a tagolatlan irracionalitás. Racionális bizonyos dolgoknak azon tulajdonsága, hogy megfelelnek a racionalitás fogalmának. Ez tautológiának tűnik, de nem az. A „racionális” ténylegesen létezik vagy nem létezik, ezért vagy megítélhető, vagy nem ítéltető meg. A racionalitás a racionális absztrakciója és más szintre való transzformálása. De ehhez nézzük meg előbb, mi lehet racionális.

Racionális lehet cselekvések bizonyos fajtája, azok bizonyos mozzanatai (elképzelés, szándék stb.) és azok bizonyos eredménye, azaz objektivációja. Az említett jelenségek racionális jellegét a racionalitás fogalma segít megvilágítani. A racionalitás fogalmának különböző megfogalmazásai, értelmezései különböző racionalitáselméletekben jelennek meg. Ez az összefüggés szabja meg a racionalitáselméletek jelentőségét.

Max Weber munkássága nyomán a racionalitás kérdése a 20. századi társadalomtudomány egyik központi témájává vált. Elméletében azonban a racionalitás problematikája több, legalább három összefüggésben fogalmazódik meg: mint a társadalmi cselekvés racionalitása,² mint az intézmények racionalitása³ és mint a társadalmi fejlődés racionalitása, azaz a modern kapitalizmus

² Mint minden cselekvés, a társadalmi cselekvés lehet: 1. célracionális, 2. értékracionális, 3. indulati, 4. tradicionális. Max Weber: *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai*. Budapest, KJK, 1987. 53.

³ Vö. a racionális igazgatásról Weber (1987): i. m. 224–232; a jog racionalizálódásáról Max Weber: *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai 2/2*. Budapest, KJK, 1995. 130–151.

kialakulása mint racionalizálódási folyamat.⁴ Ahhoz, hogy a jogalkotás racionalizálhatóságát vizsgáljuk, ezeket az összefüggéseket el kell egymástól választani. Ehhez véleményem szerint Luhmann és Habermas munkái nyújtanak gyümölcsöző kiindulópontot.

Habermasnak *A cselekvésracionalitás aspektusai* című tanulmánya⁵ két fő gondolatra épül: Weber racionalitásfelfogásának kritikai elemzése, arra vonatkozóan új megkülönböztetések megteremtése, ehhez kapcsolódóan Luhmann rendszer-racionalitásának kritikája, valamint a kommunikatív cselekvés fogalmának a bevezetése és kísérlet a racionalitásprobléma újrafogalmazására. Ennek során (Luhmann-nal szemben) határozottan különbséget tesz a rendszer- és a cselekvés-racionalitás, az utóbbi esetében pedig a racionalitás három különböző aspektusa, azaz az instrumentális, a stratégiai és a normatív között. Ennek véleményem szerint a jogalkotási folyamatok elemzése során annyiban lehet jelentősége, hogy a politikai célok meghatározása során a stratégiai, a releváns magatartások jog-politikai meghatározása során az instrumentális, a koherenciaproblémák kapcsán pedig a normatív racionalitás a domináns.⁶

Habermas szerint Weber a cselekvésracionalitást a célracionalitás intézményesülésére szűkíti le, és a Marx, Weber, Horkheimer és Adorno által alapul vett cselekvésfogalmak nem elég összetettek ahhoz, hogy minden olyan pontot megragadhasanak, ahonnan a társadalmi racionalizálódás megindulása várható. Ezért átrendezi Weber cselekvéstipológiáját, és bevezeti a „kommunikatív cselekvés” fogalmát, hogy hangsúlyozhassa a cselekvés azon racionalizálható aspektusait, amelyeket a cselekvésemélet eddig elhanyagolt. Különbséget tesz sikerre orientált (instrumentális és stratégiai) cselekvések és kölcsönös megértésre orientált cselekvések között. Ez utóbbiakat nevezi kommunikatív cselekvésnek. Záró következtetése: „Ahhoz, hogy megragadhasuk e racionalizálódási folyamatokat, a kommunikációs médiumok rendszer-funkcionalizmusban kifejlesztett teóriáját oly módon kellene átfogalmaznia kommunikatív cselekvés elméletének a segítségével, hogy világossá válhasson a rendszerképződés és a cselekvés-racionalitás közötti összefüggés.”⁷

A *Deutsche Vereinigung für Politische Wissenschaft* 1988 szeptemberében tartott konferenciáján az egyik központi kérdés a politikai intézmények racionalitása

⁴ Max Weber: Előszó. In Max Weber: *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Budapest, Gondolat, 1982. 7–25.

⁵ Jürgen Habermas: A cselekvésracionalitás aspektusai. In Jürgen Habermas: *Válogatott tanulmányok*. Budapest, Atlantisz, 1992. 223–257.

⁶ Ez a jogalkotási folyamat logikai fázisainak felel meg. Arról más terminológiával (a jogi visszatükrözés struktúrája): Samu Mihály – Szilágyi Péter: *Jogbölcselet*. Budapest, Rejtjel, 1998. 201–209.

⁷ Habermas (1992): i. m. 257.

volt. A kiindulópont itt is Weber volt, de a résztvevők Luhmann és Habermast is bevonták a vitába.

A nyitóelőadást Luhmann tartotta, abban az eredeti problémát – mikor tekinthető egy cselekvés racionálisnak – a rendszer-racionalitás kérdésével váltotta föl, és arra végeredményre jutott, hogy az önreferenciális és autopoétikus rendszerek saját racionalitásukat saját maguk állítják elő. Közvetlenül utána Scharpf opponálta felfogását, „*selbstreferenzielle Borniertheit*”-et emlegetve; másrészt a politikai irányítás és így a jogalkotás elméleti elemzésébe megkísérelte bevonni az amerikai politikatudományban kialakult úgynevezett politológiai háromszöget, a *polity*, *policy* és *politics* megkülönböztetést.

Ezt a megkülönböztetést veszik alapul a jogalkotás szempontjából is hasznosítható úgynevezett policyvizsgálatok, közöttük a magyar részvétellel is zajló nemzetközi CAP (*Comparative Agendas Project*) program.⁸ Ami itt tanulságos és nagyon hasznos a jogalkotás jogelméleti és jogpolitikai vizsgálata szempontjából, az az agendatételezés folyamatának az elemzése, elsősorban a „*Policyforschung*” (így!) szempontjából, de kitérve a politics nézőpontra (*Blickwinkel*) is. Emellett fontos adalékokat nyújtanak a másik engem érdeklő összefüggésnek, a jogpolitika és a szakpolitikák viszonyának az elemzéséhez.

A továbbiakban csak Luhmann racionalitáselméletére térek ki vázlatosan. Részben vitatható és ezért nagyon inspiráló gondolatokban gazdag életművében többször is foglalkozott a racionalitás problémájával.⁹

*Politische Theorie im Wohlfahrtsstaat*¹⁰ című kismonográfiájában lényegében két témát vizsgál Luhmann: a jóléti állam jelensége és a politikai elmélet a jóléti állam társadalmában. Az elemzés során a két probléma érthetően összefonódik, de mégis az elmélet kérdéseit elsősorban az I–III., XII. fejezetek tárgyalják, a többi „magával a dologgal” foglalkozik. A racionalitás szempontjából a XIV–XV. és az összefoglaló XIX. fejezet fontos.¹¹

⁸ A magyar eredményekről lásd Boda Zsolt – Sebők Miklós (szerk.): *A magyar közpolitikai napirend. Elméleti alapok, empirikus eredmények*. Budapest, MTA TK PTI, 2018. A német eredményekről: Christian Breunig – Tinette Schnatterer: *Die politische Agenda Deutschlands. Politische Vierteljahresschrift*, 61. (2020), 1. 131–149.

⁹ A továbbiakban hivatkozottakon túl meg kell itt említenem két fontos munkáját: Niklas Luhmann: *Zweck – Herrschaft – System: Grundbegriffe und Prämissen* Max Webers. In Niklas Luhmann: *Politische Planung*. Opladen, Westdeutscher, 1964. 90–112; Niklas Luhmann: *Zweckbegriff und Systemrationalität: Über die Funktion von Zwecken in sozialen Systemen*. Tübingen, Mohr, 1968.

¹⁰ Niklas Luhmann: *Politische Theorie im Wohlfahrtsstaat*. München–Wien, Günter Olzog, 1981. Luhmann államfelfogásáról átfogóan lásd Cs. Kiss Lajos: *A szociológiai rendszerelmélet államfelfogása. Jog – Állam – Politika*, 2. (2010), 3. 3–34.

¹¹ Luhmann (1981): i. m. XIV. *Bürokratie*. 103–111., XV. *Verwaltungspolitische Rationalisierung: Organisation, Programme, Personal*. 112–117.

Közhely, hogy az úgynevezett jóléti állam növekvő állami beavatkozással járt, és a nagy bürokratikus szervezetek elszaporodását és terjeszkedését eredményezte. Ami érdekes, hogy Luhmann ennek milyen velejáróit ragadta meg. Az egyik az a megállapítása, hogy a társadalom mint rendszer és a szervezetek mint rendszerek közötti különbség kiéleződött, aminek a következménye a politikai rendszer, a politika esetében a racionalitások elválása. Másrészt a növekvő mértékben komplex, messzire menő kondicionálás jelenségére hívja föl a figyelmet, amivel a szerteágazó, gyakran csak vélelmezett kauzalitásokat ellenőrizni akarják. Arról van itt szó, hogy a jóléti állam politikája túl gyakran él azzal a normaszervezeti megoldással, amikor az engedélyezéshez túl sok feltételt szabnak. Luhmann fölteszi azt a kérdést is, hogy vajon ez a veszély hogyan hárítható el.

A bürokrácia a széles körben végrehajtott racionalizálások elkerülhetetlen visszaja, ha nem is vastörvény, de a modern racionalitás vasketrece. A racionalitás fogalma azonban kevésbé magyarázza a bürokráciát, a döntő a társadalmat és a szervezeteket összekapcsoló kommunikációs médiumoknak, a jognak és a pénznek a szerepe. Ezek ugyanis stimulálják a magatartások szervezeti kondicionálását, mivel a bürokratikus szervezetek különösen alkalmasak ennek a két eszköznek a hatékony alkalmazására. Ez alátámasztja azt a véleményemet, hogy a szakpolitikák között kitüntetett hely illeti meg a jogpolitikát és a fiskális politikát. Az előbbit azért, mert Kelsen Midász királyától tudjuk, hogy amihez az állam hozzányúl, az joggá válik; azt meg tapasztalatból tudjuk, hogy az sok pénzbe is kerül.

A közigazgatás-politikai racionalizálást tárgyalva a racionalitásnak három szintjét különbözteti meg: a mindennapi munkavégzés racionalizálását rutinok segítségével, a közigazgatási szervezet saját racionalitását (*Eigenrationalität*) és a közigazgatás-politikai racionalizálást.

Az úgynevezett saját racionalitást mint a külső beavatkozásokat elhárító szakszerűséget fogják föl, és feltételezik, hogy a közigazgatás önreferenciális műveleteivel kielégítően tudja garantálni saját racionalitását. Ez Luhmann szerint téves, mert az önreferencia az önfenntartás elve, és nem a racionalitása. Ezért kell megvizsgálni a közigazgatás politikai racionalizálását, hiszen a közigazgatás a politikai rendszer részszerkezete.

Luhmann ezt a vizsgálódást a közigazgatási döntés előfeltételeinek az elemzésével indítja, amelyek a döntés tartalmát befolyásolják, de a döntés pillanatában azokat bármiféle kétség nélkül veszik alapul. Ezeket premisszáknak nevezi, és három típusra tagolja őket. A döntési programok a döntés helyességének, illetve használhatóságának a feltételeit rögzítik, és az eljárás számára fogalmazzák meg feladatokat. A második a hatósági szervezeteknek, azaz a szervezetiileg rögzített hatásköröknek és kommunikációs utaknak a köre; a harmadik a személyzet. Erre a megkülönböztetésre épülnek a közigazgatás racionalizálását célzó alternatív

megközelítési formák, a szervezetpolitika, a programpolitika és a személyzeti politika. A racionalizálás legtöbb lehetőségét Luhmann ez utóbbiban látja. A programpolitika szerinte azért nem lehet a racionalizálás elsődleges módja, mert az nem lehet független a tartalmi-tárgyi kérdésektől (*Sachfragen*). Ebben a körben tehát nem érhető el a Luhmann által a racionalizáláshoz szükséges absztrakció. Számomra ez azért tanulságos, mert a közigazgatáspolitikai-jogpolitikai kérdéseknek és a szakpolitikai kérdéseknek a viszonyát ragadja meg problémaként.

Az összefoglaló fejezetben az előbbiekhöz annyit fűz hozzá, hogy a racionalizálhatóság problémája az igények és a valóság diszkrepanciájában rejlik. A korábbi hagyományoknak megfelelően társadalmunkban még ma is a politikának tulajdonítanak döntő szerepet (*globale Rolle*). Ezzel állnak szemben a politikai cselekvés nagyon korlátozott lehetőségei. Egyrészt a tapasztalt vagy akár csak olvasott méltánytalanságok (éjjel iszonyatosan csaholnak a kutyák, és milliárdokat csalnak el a multik) orvoslásának a politika a végső címzettje; másrészt a politika befolyásolási lehetőségei nyilvánvalóan korlátozottak, ami nemcsak a képességek hiányából adódik, hanem a jogállamiságból („*Verfassungsstaates*”) és a polgári szabadság(jogok)ból is.

Ugyanakkor arra is rámutat, hogy a gyors társadalmi változások – legalább mint egyik alternatív lehetőség – a korrigáló-kompenzáló jogi szabályozás szükségességét idézik elő.¹² Ezt vonatkoztathatjuk akár az autóforgalom már-már elviselhetetlen megnövekedésére, akár a globalizáció jelenségeire. A kérdés megfogalmazása világos.

Der Wohlfahrtsstaat zwischen Evolution und Rationalität című tanulmányában¹³ a jóléti állam kialakulásával, azaz a kapitalizmus modellváltásával szükségessé vált

¹² „Da wir in einem raschen gesellschaftlichen Wandel begriffen sind, kann man nur fragen, ob man sich den Veränderungen, die sich abzeichnen, anpassen soll oder nicht; oder wie weit ja und wie weit nein; oder wie früh bzw. wie spät. Soll man, anders gesagt, den Wandel dahinwandeln lassen und sich dann seinen Ergebnissen anpassen, wenn die Gewalt der Fakten dazu zwingt? Oder gibt es Möglichkeiten der rechtzeitig-korrigierenden Intervention, die gleichwohl nicht beanspruchen kann, das Gesamtgeschehen planmäßig zu kontrollieren und sich auch nicht als Fortschritt zu rechtfertigen vermag?” A korrigáló-kompenzáló jogi szabályozásról: Samu–Szilágyi (1998): i. m. 207.

¹³ Luhmann, Niklas: *Soziologische Aufklärung 4*. Opladen, Westdeutscher, 1987. 104–116. A tanulmány 1983-ban jelent meg, de a szövegből kitűnően eredetileg egy konferencia-előadás volt, tehát valószínűleg 1982-ben keletkezett. Ennek annyiban van jelentősége, hogy az 1983-ban lezárt *Soziale Systeme* (Luhmann, Niklas: *Soziale Systeme. Grundriß einer allgemeinen Theorie*. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1984.) végső megfogalmazásával körülbelül egy időben keletkezett. Luhmann-nak ez az itt még vázlatosan sem érinthető könyve, amit egyik fő művének tartanak, a rendszer-racionalitás fogalmát újrafogalmazta. Erről részletesen lásd Georg Kneer: *Bestandserhaltung und Reflexion. Zur kritischen Reformulierung gesellschaftlicher Rationalität* In Werner Krawietz – Michael Welker (szerk.): *Kritik der Theorie sozialer Systeme. Auseinandersetzungen mit Luhmanns Hauptwerk*. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1992. 86–112.

másfajta tipizálást a kibernetika segítségével kívánja megalapozni: pozitív visszacsatolás a negatív kizárólagossága helyett, az úgynevezett „második kibernetika” alapján. Luhmann a materialista alapozású államelméletekkel megegyezik abban, hogy ő is látja a kapitalizmus modellváltását, azt azonban nem a tőkés felhalmozás szükségleteivel, hanem a kommunikáció és az önreferencia változásával magyarázza. Ennek a kibernetikai mozzanatnak a jogalkotás racionalizálhatósága szempontjából annyiban van jelentősége, hogy a negatív visszacsatolás közvetlenül tiltó szabályozást jelent, ami sokkal egyszerűbb és sokkal könnyebben megvalósítható, mint a pozitív visszacsatolásból következő a támogató jogi szabályozás.¹⁴

Racionalitásértelmezésében az itt a lényeges, hogyan jut el ebben a tanulmányban a problémához. Azt az elméletnek a rendszerbe való bevezetésével kapcsolja össze: a racionalizálás föltételezi a rendszer önismeretét, önmegfigyelését és önreflexióját, ami viszont az elmélet visszavezetésével érhető el. Ennyiben ez a tanulmány és ez a gondolatmenet a rendszer stabilitása és alkalmazkodóképessége, azaz a normatív és kognitív elvárások korábbi témájához kapcsolódik, annak a továbbfejlesztése. Különösen *Rechtssoziologie* című munkájában kap nagy szerepet ennek a két elvárásnak a megkülönböztetése. Ezen az alapon a jog racionalizálhatóságának az a kulcskérdése, hogy a stabilitást biztosító jogi normák normatív elvárásaiba hogyan illeszthetők be a tanulást lehetővé tévő kognitív elvárások.

Das Recht der Gesellschaft című könyvében¹⁵ a problémát a jogi argumentáció összefüggésében tárgyalja. Első pillantásra úgy gondolhatjuk, hogy ez a kontextus (jogértelmezés, jogi argumentáció) a jogalkotás racionalizálhatóságának problémájától távol áll, hiszen azt a jogelméleti munkák a jogalkalmazás körében tárgyalják. Ez a fölvetés nem alaptalan ugyan, mégsem helytálló. A jogalkotási folyamat sohasem nélkülözhetette a jogértelmezés mozzanatát, részben a jogalkotást megelőző jogkritika miatt, részben pedig a koherenciaigény miatt. Az alkotmánybíráskodás elterjedésével a jogi argumentáció és a jogalkotás kapcsolata szorosabbá vált: olyan törvényjavaslatokat kell kidolgozni, amelyek az alkotmányellenesség vádjával szemben argumentálható alkotmányértelmezésre

¹⁴ „Denn während der Verfassungsstaat unter der Voraussetzung von Abweichungseliminierung (negativem Feedback) konzipiert werden konnte, geht es im Wohlfahrtsstaat um Abweichungssteigerung (positiven Feedback), also um ein theoretisch in seinen Bedingungen und Schranken sehr viel schwieriger zu fassendes Prinzip. Dadurch daß auf der Grundlage (nicht: unter Überwindung!) des Verfassungsstaates der Wohlfahrtsstaat entstanden ist, geht das politische System von theoretisch fundierter Planung in Evolution über. Es geht dann nicht mehr um Realisieren eines Konzepts, sondern um Hinausschieben der Destruktion.” Luhmann (1987): i. m. 109. A támogató jogi szabályozásról Samu–Szilágyi (1998): i. m. 107.

¹⁵ Niklas Luhmann: *Das Recht der Gesellschaft*. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1995.

támaszkodnak. Esetenként ehhez járul még, hogy egyes jogalkotási aktusok iránti fokozott érdeklődés és nyilvánosság is növeli az argumentáció szerepét.

Ennek fő érdemét abban látom, hogy egyszerre fejezi ki a jog racionalizálhatóságának illúziójával szembeni szkepszisét, és ugyanakkor azt, hogy a jogi rendszer működéséhez nélkülözhetetlenek a jog racionalizálására irányuló törekvések.

Luhmann az életművét végül is lezáró nagy művében egy alfejezetet szentel a racionalitással szemben támasztott igényeknek.¹⁶ Rövid filozófiatörténeti visszapillantás után két kortárs gondolkodóra tér ki. Herbert A. Simon szubsztanciális és procedurális racionalitás megkülönböztetéséről úgy véli, hogy az nem segít sokat, mert célok és eszközök láncolatára épít, vagyis visszavezet a hagyományos célracionalitáshoz. Az örök vitapartner Habermasszal szembeni fő ellenvetése itt az, hogy még mindig ragaszkodik ahhoz, hogy társadalomelmélet és racionalitáselmélet föltételezik egymást. Fölteszi a kérdést: mai körülmények között megőrizhetjük-e az észszerű racionalitás normatív fogalmát, mint azt Habermas javasolja? És ha ezt meg is tehetjük, milyen megkülönböztetések segítségével lehetne a racionalitásnak ezt a fogalmát újrafogalmazni?¹⁷ A válasza az, hogy ebben a helyzetben csak éles absztrakciókkal reagálhatunk.

A racionalitás problémáját absztraktabban megfogalmazva a tradicionális megkülönböztetések (racionális/irracionális, Perfektion/Korruption stb.) helyébe a realitás és racionalitás viszonyának a problémája kerül, ami viszont szerinte paradoxonhoz vezet. Ennek oka tömören és leegyszerűsítve, hogy a megfigyelés vezérlő megkülönböztetése nem figyelhető meg, az a megfigyelés vakfoltját képezi – és éppen ezért az racionalitásának a helye.¹⁸ A racionalitásproblematika további megvilágításához (a *Soziale Systeme*-hez hasonlóan) George Spencer-Brown műveleti logikájára támaszkodik, közelebbről a forma formába való újrabevezetésének (*reentry der Form in die Form*) a gondolatára.¹⁹

Luhmann elemzései olyan gondolatokhoz vezetnek, amelyek jelen írás címére emlékeztetnek. Az egyre fokozódó funkcionális differenciálódás következtében a mai társadalomnak már nincs csúcsa vagy centruma, ezért egységes racionalitás-

¹⁶ Niklas Luhmann: *Ansprüche an Rationalität*. In Niklas Luhmann: *Die Gesellschaft der Gesellschaft*. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1998. 171–189. (A mű először 1998. április 27-én jelent meg, Luhmann 1998. november 6-án halt meg.)

¹⁷ Luhmann (1998): i. m. 175–176; 173.

¹⁸ „Dabei wird der Beobachter, gleichgültig welche Unterscheidung er verwendet, zum ausgeschlossenen Dritten. Aber gerade er, er allein, garantiert doch mit seiner Autopoiesis die Realität seiner eigenen Operationen und damit die Realität all dessen, was dabei im Modus der Gleichzeitigkeit als Welt vorausgesetzt sein muß! Die Praxis des bezeichnenden Unterscheidens kommt in der Unterscheidung nicht vor. Sie kann nicht bezeichnet werden, es sei denn durch eine andere Unterscheidung. Sie ist der blinde Fleck des Beobachtens – und eben deshalb der Ort seiner Rationalität.” Luhmann (1998): i. m. 178.

¹⁹ George Spencer-Brown: *Laws of Form*. New York, Neudruck, 1979. 56–69.

igényt (*Rationalitätsprätention*) sem hozhatnak létre. Ez nem zárja ki azt, hogy a funkcionális alrendszerek a maguk számára ne kísérelhetnék meg, hogy reflektáljanak a rendszer-környezet differencia egységére. Azonban egyetlen funkcionális rendszer sem képes magában reflektálni a társadalmat, mert az minden más funkcionális rendszer műveleti korlátozásainak a figyelembevételét követelné meg. A mai modern feltételek között a társadalmi racionalitás utópia. Azonban éppen ez az okfejtés szól amellet, hogy a társadalom funkcionális rendszereiben az egész társadalmi környezet fokozottabb figyelembevételét kezdeményezzük. Mert ezt senki más nem teheti meg.²⁰

²⁰ „Diese Überlegungen machen zugleich einsichtig, wie sehr das Rationalitätsproblem der Moderne mit der Differenzierungsform des Gesellschaftssystems zusammenhängt. Wenn die moderne Gesellschaft im Übergang zu einer vorherrschend funktionalen Differenzierung auf ein Leitsystem, auf eine Spitze oder ein Zentrum verzichten muß, kann sie auch keine einheitliche Rationalitätsprätention für sich selbst mehr erzeugen. Das schließt es nicht aus, daß die Funktionssysteme je für sich die Einheit der Differenz von System und Umwelt zu reflektieren suchen. [...] Kein Funktionssystem kann in sich die Gesellschaft reflektieren, weil dies die Mitberücksichtigung der Operationsbeschränkungen aller anderen Funktionssysteme in jedem einzelnen erfordern würde. Die gesellschaftliche Rationalität wird unter modernen Bedingungen im wortgenauen Sinne eine Utopie. Für sie gibt es keinen Standort in der Gesellschaft mehr. Aber das wenigstens kann man noch wissen, und selbstverständlich spricht nichts dagegen – ja gerade dieses Argument spricht dafür, in den gesellschaftlichen Funktionssystemen eine stärkere Berücksichtigung der gesamtgesellschaftlichen Umwelt zu initiieren. Denn niemand sonst kann es tun.” Luhmann (1998): i. m. 185–186.

Irodalomjegyzék

- Boda Zsolt – Sebők Miklós (szerk.): *A magyar közpolitikai napirend. Elméleti alapok, empirikus eredmények*. Budapest, MTA TK PTI, 2018.
- Breunig, Christian– Tinette Schnatterer: Die politische Agenda Deutschlands. *Politische Vierteljahresschrift*, 61. (2020), 1. 131–149. Online: <https://doi.org/10.1007/s11615-020-00226-6>
- Cs. Kiss Lajos: A szociológiai rendszerelmélet államfelfogása. *Jog – Állam – Politika*, 2. (2010), 3. 3–34.
- Habermas, Jürgen: A cselekvésracionalitás aspektusai. In Jürgen Habermas: *Válogatott tanulmányok*. Budapest, Atlantisz, 1992. 223–257.
- Kneer, Georg: *Bestandserhaltung und Reflexion. Zur kritischen Reformulierung gesellschaftlicher Rationalität*. In Werner Krawietz – Michael Welker (szerk.): *Kritik der Theorie sozialer Systeme. Auseinandersetzungen mit Luhmanns Hauptwerk*. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1992. 86–112.
- Luhmann, Niklas: Zweck – Herrschaft – System: Grundbegriffe und Prämissen Max Webers. In Niklas Luhmann: *Politische Planung. Aufsätze zur Soziologie und Verwaltung*. 2. Auflage. Opladen, Westdeutscher, 1975. 90–112. Online: https://doi.org/10.1007/978-3-663-07662-9_7
- Luhmann, Niklas: *Zweckbegriff und Systemrationalität: Über die Funktion von Zwecken in sozialen Systemen*. Tübingen, Mohr, 1968.
- Luhmann, Niklas: *Politische Theorie im Wohlfahrtsstaat*. München–Wien, Günter Olzog, 1981.
- Luhmann, Niklas: *Soziale Systeme. Grundriß einer allgemeinen Theorie*. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1984.
- Luhmann, Niklas: *Soziologische Aufklärung 4*. Opladen, Westdeutscher, 1987. 104–116. Online: https://doi.org/10.1007/978-3-663-01341-9_6
- Luhmann, Niklas: *Das Recht der Gesellschaft*. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1995.
- Luhmann, Niklas: Ansprüche an Rationalität. In Niklas Luhmann: *Die Gesellschaft der Gesellschaft*. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1998. 171–189.
- Samu Mihály – Szilágyi Péter: *Jogbölcsélet*. Budapest, Rejtjel, 1998.
- Spencer-Brown, George: *Laws of Form*. New York, Neudruck, 1979. 56–69.
- Weber, Max: Előszó. In Max Weber: *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Budapest, Gondolat, 1982. 7–25.
- Weber, Max: *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai*. Budapest, KJK, 1987.
- Weber, Max: *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai 2/2*. Budapest, KJK, 1995.